

De pansofie van Comenius

Zijn zoektocht naar
allesomvattende wijsheid

H.E.S. Woldring

DAMON

Inhoud

Inleiding	9
1. <i>Pansofische grondgedachten</i>	9
2. <i>Enkele kenmerken van Comenius' pansofie</i>	12
3. <i>Comenius als overgangfiguur</i>	12
4. <i>Pansofische anticipaties op de moderne tijd</i>	15
5. <i>Comenius' tragiek</i>	17
6. <i>Opbouw van dit boek</i>	18
Hoofdstuk I Beginselen en contouren van Comenius' wereldbeschouwing	21
1. <i>Eerste periode, 1614-1628</i>	21
2. <i>Meervoudig onrecht</i>	22
3. <i>Labyrint van de wereld</i>	26
4. <i>Basisideeën van Comenius' pansofische wereldbeschouwing</i>	30
5. <i>Microkosmos en macrokosmos</i>	35
6. <i>De schepping – het kwaad en het goede</i>	41
7. <i>De mens als 'middelaar' tussen God en wereld</i>	44
8. <i>Morele deugden</i>	51
9. <i>Conclusies</i>	54
Hoofdstuk II Onderwijs en wetenschap in pansofisch perspectief	57
1. <i>Tweede periode, 1628-1641</i>	57
2. <i>Natuur en menselijke kundigheid</i>	59
3. <i>Een leven lang leren</i>	61
4. <i>Begin van pansofisch inzicht</i>	62
5. <i>Begin van pansofisch georiënteerd onderwijs</i>	66
6. <i>Klassen – werkplaatsen van humaniteit</i>	69
7. <i>Het project van een pansofie</i>	71
8. <i>Pansofie als kentheoretisch realisme</i>	73

9. <i>Excurs: Comenius' aansluiting bij de traditie van de 'artes liberales'</i>	76
10. <i>Christelijke en niet-christelijke religies</i>	79
11. <i>Conclusies</i>	82
Hoofdstuk III Schets van Comenius' pansofie	84
1. <i>Derde periode, 1641-1656</i>	84
2. <i>De weg van het licht</i>	84
3. <i>'Algemene wetenschap' van de pansofie</i>	92
4. <i>Openheid voor een mogelijke wereld</i>	98
5. <i>Pansofie voor verbetering van de wereld</i>	103
6. <i>Speculatieve interpretaties</i>	108
7. <i>Esoterische gedachten</i>	111
8. <i>Conclusies</i>	114
Hoofdstuk IV Uitwerking van de schets van Comenius' pansofie	116
1. <i>Vierde periode, 1656-1670</i>	116
2. <i>Verwaarlozing van deugden</i>	116
3. <i>Voorwaarden voor vrede</i>	118
4. <i>Bestemming van vrede – shalom</i>	123
5. <i>Algemeen beraad</i>	125
6. <i>Synkritische methode</i>	129
7. <i>Filosofie van analogieën</i>	137
8. <i>Dimensies van theorie en praxis</i>	140
9. <i>Conclusies</i>	147
Hoofdstuk V Gedreven door de kracht van de geest	
Samenvatting van Comenius' pansofie	149
1. <i>Harmonie en analogie</i>	149
2. <i>Mens tussen God en wereld</i>	151
3. <i>Begin van pansofische theorievorming</i>	152
4. <i>Kennis en waarheid</i>	153
5. <i>Vorming van humaniteit</i>	154
6. <i>Theorie, praxis en handelen</i>	155
7. <i>Kenmerken van Comenius' pansofie</i>	156

Hoofdstuk VI Comenius – een tolk van zijn tijd	158
1. <i>Verwantschap</i>	158
2. <i>Sociaal ethos</i>	159
3. <i>Gedifferentieerd sociaal ethos</i>	161
4. <i>Denkstijl als verbindend concept</i>	163
5. <i>Comenius' denkstijl</i>	165
6. <i>Descartes' denkstijl</i>	168
7. <i>Spinoza's denkstijl</i>	176
Dankwoord	187
Bibliografie	189
Namenregister	201

Inleiding

Dit boek gaat over de Tsjechisch-Nederlandse geleerde Jan Amos Comenius (1592-1670) en zijn zoektocht naar een *pansofie* of universele en allesomvattende wijsheid. Universeel, omdat zij alle mensen aangaat. Allesomvattend, omdat zij resultaten van filosofisch en vakwetenschappelijk onderzoek en religieuze inzichten (van joden, christenen, moslims en andersdenkenden) wil integreren. Comenius' pansofie is dus geen openbaringskennis, theologie of een vakwetenschap, maar zij is een empirisch geïnformeerde vorm van filosofie. In het kader van deze filosofie bespreekt hij onderwerpen als interdisciplinair onderzoek, interreligieuze dialoog, internationale vrede en algemeen welzijn, en de taak van wetenschappers om bij te dragen tot het vernieuwen van de samenleving, met name tot het in allerlei situaties bevorderen van de menselijkheid van de mensheid. Over relevantie voor onze tijd gesproken!

Waarom was Comenius op zoek naar allesomvattende wijsheid, wat hield deze wijsheid in, en wat wilde hij ermee bereiken? Kortom, wat bezielde deze man om in de vroegmoderne tijd van de zeventiende eeuw – een overgangperiode van middeleeuwen en renaissance naar de moderne tijd – met een pansofie te komen? Ook andere geleerden waren destijds met pansofische ideeën in de weer. Een algemeen erkende pansofie bestond niet; al die geleerden probeerden om op eigen houtje verder te komen – of wilden zij allemaal hetzelfde? Deze vragen zal ik in dit boek bespreken, maar in deze inleiding zal ik de lezer niet in het onzekere laten. Ik zal meteen met een voorlopige beantwoording beginnen.

1. Pansofische grondgedachten

In de zestiende en zeventiende eeuw bestond bij veel wetenschappers de wens om te komen tot een allesomvattende en samenhangende

wijsheidsleer of pansofie.¹ Pansofie was destijds een bekend begrip, maar een duidelijke betekenis had het niet. Onder pansofie verstond men bij benadering een vorm van filosofie die inzicht gaf in de inherente onderlinge samenhang van de kennis van diverse wetenschappen. Er waren geleerden die encyclopedische overzichten schreven van de stand van zaken in diverse wetenschappen. Zo'n meer of minder uitgebreid samenstel van fragmentarische kennis kon men echter nog geen pansofie noemen.

Opvallend is dat in die tijd bepaalde geleerden voor hun eigen filosofie het woord pansofie gingen gebruiken. In de ogen van anderen waren zij echter enigszins 'verdacht'. Zij werden namelijk geassocieerd met esoterische denkers in de traditie van hermetische filosofen, alchemisten, mystici en rozenkruisers.² Deze denkers bevonden zich in de marge van de gangbare wetenschaps- en filosofiebeoefening. Zij hadden relatief veel aanhangers, maar door veel wetenschappers werden zij gewantrouwd en gemeden.

Bij de ontwikkeling van zijn pansofie heeft Comenius de invloed ondergaan van verschillende filosofische stromingen en esoterische bewegingen, die in de middeleeuwen, de renaissance en de vroegmoderne tijd in diverse mengvormen tot uitdrukking kwamen. Hij is zich ervan bewust geweest dat het woord pansofie in zwang was in de kringen van de genoemde esoterische denkers. Toch wilde hij dit woord gebruiken, maar wel op zijn eigen manier.

Een van de grondgedachten van Comenius' pansofie is dat de mens als een microkosmos zijn plaats heeft in het dynamisch universum van de macrokosmos. Zowel de microkosmos als de macrokosmos wordt van oorsprong gekenmerkt door een harmonische orde van zijn samenstellende delen en hun onderlinge relaties. Bewegingen van sterren en planeten, en de levensprocessen van mensen, dieren en planten vormen een verwevenheid die ook door harmonie worden gekenmerkt.

1 Zie Evans, *Rudolf II and his World*, pp. 284-285.

2 Voor recente en relevante informatie over deze traditie, en met name over de rozenkruisers, zie Bouman en Van Heertum, *Divine Wisdom*. Ook Ritman, 'Der Schlüssel zur hermetischen Philosophie', pp. 196-218.

Hoewel de feitelijk bestaande werkelijkheid niet voldoet aan de oorspronkelijke harmonie, en verre van volmaakt is, verlangde Comenius naar herstel van die harmonie. In de lijn van deze harmoniegedachte heeft hij gedurende zijn hele leven gestreefd naar een meer harmonische en meer humane wereld. Volgens hem moesten de wetenschappen niet alleen de dingen onderzoeken zoals ze zijn, maar ook zoals ze zouden kunnen en zelfs zouden behoren te zijn. Op deze manier konden wetenschappers met hun werk helpen om de wereld te vernieuwen.

Comenius had er oog voor dat de werkelijkheid door een grote verscheidenheid van verschijnselen wordt gekenmerkt. Volgens hem behoort elk terrein van de werkelijkheid, vanwege de eigen aard van de desbetreffende verschijnselen, op zijn eigen wijze te worden onderzocht. Hij bekritiseerde een monopolistisch gebruik van natuurwetenschappelijke methoden. Alsof de werkelijkheid in haar verscheidenheid slechts uit fysische verschijnselen zou bestaan. Volgens hem moest men bij de bestudering van niet-fysische verschijnselen andere methoden van onderzoek gebruiken. Daartoe ontwikkelde hij voor zijn pansofie een eigen wetenschappelijke methode van onderzoek, de zogeheten synkritische of vergelijkende methode (die in hoofdstuk IV, 6 zal worden uitgelegd).

Om de genoemde vernieuwing van de samenleving te realiseren, moesten wetenschappers volgens hem hun kennis tot gemeenschappelijke kennis maken. Dat wil zeggen dat zij hun vaak specialistische en als zodanig fragmentarische kennis tot bruikbare kennis moeten maken of laten maken, teneinde deze kennis in allerlei situaties te kunnen toepassen ter bevordering van de menselijkheid van de mensheid. Hij anticipeerde op wat tegenwoordig interdisciplinair en toepassingsgericht wetenschappelijk onderzoek wordt genoemd. Dat het destijds nog lang niet zover was, inspireerde hem om met deze manier van wetenschapsbeoefening bezig te blijven, en om zodoende het verbeteren van de wereld te blijven nastreven. Het verbeteren van de menselijkheid van de mensheid in allerlei situaties was het ultieme doel van zijn pansofie.

Gezien dit doel kan het geen verwondering wekken dat Comenius ook een theorie van het menselijk handelen heeft uitgewerkt. De in onderwijs en wetenschappelijk onderzoek opgedane kennis

Hoofdstuk I Beginselen en contouren van Comenius' wereldbeschouwing

1. Eerste periode, 1614-1628

Het begin van Comenius' intellectuele ontwikkeling viel in de jaren waarin hij als leerling naar de Latijnse school in Pĕrrov ging (1608-1611) en vervolgens als student naar de universiteiten in Herborn en Heidelberg (1611-1614). Toch laat ik de eerste periode van zijn intellectuele ontwikkeling beginnen in 1614, het jaar waarin hij na zijn studie in Duitsland terugkwam in Moravië. In dit jaar werd hij rector van de Latijnse school in Pĕrrov, en in 1616 ontving hij de wijding tot predikant in de Boheems-Moravische Broedergemeenschap. Twee jaar later volgde zijn benoeming tot predikant in Fulnek, waar hij ook rector van de Latijnse school werd. Hier schreef hij in 1619 zijn boek *Brieven naar de hemel* – een manifest tegen sociaal onrecht.¹

Nadat hij als gevolg van oorlogsgeweld in 1622 Fulnek moest ontvluchten en zich als vluchteling schuilhield in de bossen in het noorden van Moravië en Bohemen, kon hij gedurende enkele jaren, van eind 1622 tot het begin van 1628, onderduiken in en rond het Noordoost-Boheemse stadje Brandýs. Inmiddels had hem het bericht bereikt dat zijn vrouw en hun twee kinderen aan de pest waren bezweken.

In deze jaren schreef hij verscheidene manuscripten, waarvan *Verdriet op verdriet, en troost op troost* in 1624 in druk verscheen.² Twee andere destijds geschreven manuscripten, *Het labyrint van de wereld en het paradijs van het hart* en *Centrum securitatis* (*Middelpunt der levenszekerheid*), werden in 1631, respectievelijk 1633 gepubliceerd.³

1 Oorspronkelijk in het Tsjechisch geschreven en gepubliceerd onder de titel *Listové do nebe*. Ik citeer uit de Duitse vertaling *Briefe nach dem Himmel* (zie bibliografie).

2 Gepubliceerd in het Tsjechisch *Truchlivý ...*; ik citeer uit de Duitse vertaling *Trauern über Trauern* (zie bibliografie).

3 Ik citeer uit *Het labyrint van de wereld en het paradijs van het hart* (een vertaling van de Tsjechische uitgave *Labyrint světa a ráj srdce*), en uit de Duitse

De vier genoemde boeken hangen in bepaalde opzichten nauw met elkaar samen. Ze brengen namelijk alle vier onder woorden: onrecht en ellende, chaos en angst. In *Brieven naar de hemel* gaat het over het lijden onder maatschappelijk onrecht, terwijl *Verdriet op verdriet* iets weergeeft van het lijden als gevolg van de dreigende ondergang van het Tsjechische volk. In het begin van *Het labrynt van de wereld* zegt Comenius dit boek te hebben geschreven in 'roerige tijden vol onrust'.⁴ In aansluiting bij deze woorden schrijft hij in het woord vooraf van *Centrum securitatis*, dat dit 'boekje tot stand is gekomen in een zeer gevaarlijke tijd, waarin hij in zijn vaderland als vluchteling moest leven en op verscheidene plaatsen moest onderduiken'.⁵ In deze boeken denkt Comenius na over zijn ervaringen van onrecht en lijden. Hij laat zijn gevoel en verstand, zijn geloof en hoop spreken, en komt tot een verwoording van de metafysische grondslagen van de wereld en het menselijk bestaan.⁶

Niet alleen vanwege de tijdsomstandigheden waarin ze zijn geschreven, tonen de genoemde boeken samenhang; er is ook een inhoudelijke samenhang. *Verdriet op verdriet* toont theologische overeenkomsten met het eerder verschenen *Brieven naar de hemel*. De inhoud van deze twee boeken geeft de strekking weer van *Het labrynt van de wereld en het paradijs van het hart*, terwijl alle drie dezelfde grondslag hebben die wordt verwoord in *Centrum securitatis*.

2. Meervoudig onrecht

In zijn jeugd in Moravië had Comenius de maatschappelijke tegenstellingen gezien tussen grootgrondbezitters en arme boeren, kooplieden en arbeiders. Zelf was hij als jongen van zijn dertiende tot zijn zestiende uitgebuit door een molenaar, die ook als zijn voogd optrad. Hij had aan den lijve ervaren wat het betekende om in een situatie van rechteloosheid te leven. Na zijn komst als predikant in Fulnek zag hij opnieuw van nabij dat arme en uitgebuite mensen

vertaling die onder de Latijnse titel *Centrum securitatis* is verschenen (zie bibliografie).

4 Aldus Comenius in zijn opdracht aan Karel van Žerotín, in *Het labrynt*, p. 9.

5 Comenius, *Centrum securitatis*, p. 43.

6 Zie Blekastad, *Comenius*, p. 100.

leden aan hun bestaan. Ook zag hij het leven van de welgestelden die zwolgen in hun rijkdom. Deze confrontaties motiveerden hem tot het schrijven van *Brieven naar de hemel*.

In dit boek maakt Comenius zich tot spreekbuis van zowel armen als rijken. Hij verwoordt hun klachten in de vorm van brieven die zij aan Jezus Christus schrijven. De armen laten hun klacht horen dat in de wereld geen recht noch rechtvaardigheid bestaat. De rijken zwemmen in het geld, terwijl zij – de armen – nog niet eens kunnen voorzien in hun basisbehoeften. Heeft God niet alle mensen naar zijn beeld geschapen?, zo vragen zij. Waarom moeten de armen dan lijden aan het leven? Zij noemen het onrecht dat er zoveel ongelijkheid onder de mensen bestaat.⁷ Ook noemen zij het onrecht dat er rijken zijn die overheidsfunctionarissen en rechters omkopen, en dat deze mensen zich laten omkopen en bijgevolg niet rechtvaardig handelen. De armen spreken niet alleen over financiële en rechtsongelijkheid, maar ook over morele ongelijkheid. De rijken hebben geen achting voor arme mensen; armen worden als mens niet gerespecteerd. Op straat en in de kerk gedragen de rijken zich hoogmoedig jegens de armen, hoewel zij allen gelijk zijn voor God. De armen stellen de vraag waarom alle mensen niet gelijk worden behandeld – deze wens is toch niet in strijd met rechtvaardigheid?⁸

In zijn antwoord aan de armen laat Comenius Jezus zeggen dat hij hun lijden kent, en ook hun zoeken naar recht en rechtvaardigheid. Hij kent hun verlangen naar gelijke behandeling van alle mensen. Vervolgens schrijft hij echter dat niet elke vorm van ongelijkheid ook onrecht of onrechtvaardigheid betekent, en dat het streven naar gelijkheid veelszins een illusie is. Met een door hem veelgebruikte metafoor laat Comenius Jezus zeggen: ‘Hebben alle bomen dezelfde groei? Zijn al hun bladeren van gelijke grootte? Dragen alle bomen gelijke vruchten? Zijn er niet verscheidene bomen die geen vruchten dragen, terwijl zij op een andere manier nuttig zijn?’⁹ Verder maant Jezus de armen om niet in opstand te komen en geen geweld tegen de overheid en de rijken te gebruiken. Het gebruik van geweld zou

7 Comenius, *Briefe nach dem Himmel*, pp. 70-72.

8 Comenius, *Briefe nach dem Himmel*, p. 76.

9 Comenius, *Briefe nach dem Himmel*, pp. 78-79.

onrecht zijn, en dan zouden zij onrecht met onrecht vergelden. Comenius verwijst naar het oudtestamentische boek Deuteronomium (32: 35), waar van God wordt gezegd: 'Mij komt de wraak toe en de vergelding'.¹⁰

Vervolgens erkent Jezus dat er onmiskenbare vormen van ongelijkheid bestaan, die hij wel degelijk als onrecht en onrechtvaardigheid aan de kaak stelt. In zijn brief aan de rijken schrijft Jezus dat hij ook hún heer is en dat hij hun veel materiële goederen heeft gegeven. Daarom verwijt hij hun dat zij misbruik maken van de aan hen geschonken bezittingen door deze niet te delen met de armen. Hij hekelt hun gedrag omdat zij jegens de armen geen blijk geven van naastenliefde, deemoed en rechtvaardigheid. In plaats van te streven naar rechtvaardigheid maken zij zich schuldig aan hoogmoed en het doen van onrecht.

In zijn laatste antwoord aan zowel de rijken als de armen noemt Jezus zichzelf de 'grondlegger van rechtvaardigheid, maar ook de wreker van onrecht'.¹¹ Hij maant de armen om niet teveel te klagen, maar tevreden te zijn met wat zij hebben, en Gods leiding in de wereld met geduld te aanvaarden. De rijken veroordeelt hij scherp, vanwege het onrecht dat zij anderen aandoen.

Samenvattend kunnen we zeggen dat Comenius in *Brieven naar de hemel* een wereldbeschouwing of -oriëntatie biedt, waarin hij een beeld schetst van een wereld die gekenmerkt wordt door ongelijkheid en onrecht, lijden en verdriet. Om dit beeld van de wereld te corrigeren en de wereld metterdaad te verbeteren, stelt hij enkele normatieve ideeën aan de orde. Dat alle mensen naar Gods beeld geschapen en voor God gelijk zijn, betekent dat zij in religieus opzicht

10 Comenius, *Briefe nach dem Himmel*, pp. 84-85. Zie ook in het Nieuwe Testament, Romeinen 12: 17-19, waar staat: 'Vergeldd niemand kwaad met kwaad; heb het goede voor met alle mensen. ... Wreek uzelf niet, ... want er staat geschreven: Mij komt de wraak toe, ik zal het vergelden, zegt de Heer'.

11 Comenius, *Briefe nach dem Himmel*, p. 92. Vermoedelijk heeft Comenius gedacht aan Matthéus 3: 15, waar Jezus zegt dat hij 'alle gerechtigheid' zal vervullen'. In dit verband kan Comenius ook hebben gedacht aan 1 Thessalonicenzen 4: 6, waar over Jezus wordt gesproken als 'een wreker' van bedrog en andere slechte handelingen van mensen jegens anderen. Voor het vinden van deze Bijbelgedeelten dank ik dr. T. Baarda, emeritus hoogleraar Nieuwe Testament aan de Vrije Universiteit in Amsterdam.